

**ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ”
SİYASİ MEMUAR JANRI NÜMUNƏSİ KİMİ**

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuarlarda dövrün ədəbi və tarixi şəxsiyyətləri haqqında verilən məlumatlar diqqəti cəkməkdədir. Xatirələrin böyük əksəriyyətində bu şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasına çalışılmışdır. Bu baxımdan Əhməd bəy Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsəri diqqət cəkməkdədir. Əsərdə Mustafa Kamal Atatürkün Sərbəst firqəni yaratması, çox az fəaliyyət göstərməsi və dağılması ilə bağlı hadisələr qələmə alınmışdır. “Sərbəst firqə xatirələri” əsəri memuar janrında yazılmış olsa da burada dramatik əsərlərdəki kimi konflikt, gərginlik vardır. Memuarda bir tərəfdən o dövrdə Türkiyə cümhuriyyətinin mütərəqqi qüvvələri ilə mühafizəkar qüvvələri arasında olan qarşıdurma, digər tərəfdən isə bu qüvvələrin özlərinin daxili ziddiyyətlərindən bəhs edir.

Əhməd Ağaoğlu 1930-cu ilə qədər türk düşüncə və siyasi həyatında təsirli biri olsa da Türk siyasətinə imzasını Fəthi bəy dönəmində qurulan Sərbəst firqə qurucularından olması ilə atmışdır. Sərbəst firqə cümhuriyyətin banisi olan böyük Qazinin təşəbbüsü ilə millət məclisində meydana çıxmışdır. Firqənin lideri Türkiyənin keçmiş Paris səfiri Fəthi Okyar, ən böyük dəstəkçisi isə Əhməd Ağaoğlu olmuşdur. Bu firqəyə Əhməd bəyin girmə səbəbi başda şəxsiyyəti və hürriyyətçiliyi olmuşdur.

Ağaoğlu Yalovada Dəniz Yolları idarəsinin yeni qurduğu otel şərəfinə verilən baloda Qazidən Sərbəst firqənin qurulduğunu, qurucusunun Fəthi bəy olduğunu və özünün də Fəthi bəylə bərabər olacağını öyrənmiş və təəccüblənmişdir: “Qazi, İsmət Paşa, Kazım Paşa və Fəthi bəy salonun ortasında durub söhbət edirdilər. Qazi ətrafa baxarkən gözləri mənə sataşdı və əli ilə yanına gəlməyimi işarə etdi. Qazi aramla burnunu çəkdi və gülümsəyərək “Sərbəst firqə başçısı Fəthi bəy!” deyə Fəthi bəyi mənə təqdim etdi, sonra yenə mənə xitabən “Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan” – dedi.

- Paşam! İsmət Paşa ilə Fəthi bəy arasında narazılıq olmaz ki?

- Dedim ki, Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan”. (1, s. 256-257).

Rəqs arasında Qazi Əhməd bəyin yanına gələrək:

“-Təbrik edirəm, Fəthi bəylə dil tapıbmışsan.

- Hələ heç Fəthi bəyi görməmişəm.

- Canım siz çoxdan anlaşıbmışsınız. Bu dəqiqə gedib Fəthi bəyi də səninlə dil tapdığı üçün təbrik edəcəyəm.” (1, s. 257) deyib Fəthi bəy və Ağaoğlunun uzun müddətdir bir-biriləri ilə tanışlıqlarını vurğulamışdır. Ağaoğlu və Fəthi bəy İttihad və Tərəqqi zamanından tanış olmuş və Maltada sürgün həyatı yaşamışlar. Onlar Sərbəst firqənin qurulmasında və İzmir səyahətində birlikdə hərəkət etmiş, firqənin dağılmasına qədər də birliklərini davam etdirmişlər.

Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsərindəki hadisələrin mərkəzində Mustafa Kamal Atatürkün bədii-sənədli obrazı durur. Elə buna görə də yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri bədii ədəbiyyat kimi təhlil etmək mümkündür. Xatirədə ölkədə demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün yeni partiya təsis etmək məqsədi ilə Fəthi Okyarın Qazi Mustafa Kamalla yazışması verilir. Bu məktubla guya Fəthi bəy Atatürkdən siyasi fəaliyyətə başlamaq üçün icazə istəyirdi. Həmin məktuba cavabda Mustafa Kamal Fəthi bəyin təşəbbüsünü çox bəyəndiyini və razı olduğunu bildirir. Atatürklə Fəthi bəy arasındakı bu iki məktub əslində Qazinin Fəthi bəyin və İsmət paşanın birlikdə tərtib etdikləri məktublar idi. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məktublar barəsində belə yazır: “Fikir verdim ki, kağızların ikisi də İsmət paşanın əli ilə yazılıb. Aydındır ki, bu üç şəxs saatlarla həmin məktubların tərtibi ilə məşğul imişlər.” (1, s. 260). Bu qayda ilə firqənin təsis edilməsini Əhməd bəy məqbul saymırdı. Bunu Atatürklə onun saraydakı dialoqundan görür və onların xarakterlərinin müəyyən cəhətlərini öyrənmək olur: “Keçmiş firqə olduğu kimi qalır, dövlətin bütün qüvvələrinə, vasitələrinə, sərvətlərinə isə yenə də İsmət Paşa hakimlik edəcək. Bütün bunlar az imiş kimi, zati-dövlətiniz də dünyaya yayılmış şöhrət və nüfuzunuzla yenə o firqənin başında qalırsınız. Bunun qarşısında isə hər cür vasitədən məhrum Fəthi bəy ortaya çıxır. Kim onun yanında gedəcək?

- Sən gedərsən.

- Getmərəm.

- Nə üçün?

- Sizdən ayrılıram.

- Niyə ayrılırsan? Mənə bağlısan?

- Ətinizə, sümüyünüzə yox, ancaq ifadə etdiyiniz mənaya bağlıyam.” (1, s. 261).

Qazi öncə qəzəbləndiyi bu mübahisədən sonra sakitləşir və kənara çəkilir. Mübahisəyə İsmət paşa qoşulur, yeni firqə yaradılmasında onların tutduqları yolun nə qədər doğru olduğuna Əhməd bəyi inandırmağa çalışır. Qazi Mustafa Kamalın bu cür incə diplomatiya işlətməsi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi yaranır. Sərbəst firqənin yaranması ilə bağlı xatirənin digər fəsilərində daha dramatik səhnələr göstərilmişdir. Təqdim edilir ki, Sərbəst firqə çoxsaylı müqavimətlərə rast gəlmişdir. İsmət paşanın, Qazinin yaxın ətrafından olanlar bu firqənin yaranmasının əleyhinə idilər və müəyyən təbliğatlar aparırdılar. Belə hadisələrin baş verməsi Sərbəst firqədən olanları çox narahat edirdi. Böyük narataçılıqlar doğuran hallara baxmayaraq Atatürkün Sərbəst firqəyə maddi və mənəvi yardımı, Fəthi bəy, Nuri bəy, Təhsin bəy, bacısı Məqbulənin Sərbəst firqənin üzvləri olması firqənin digər üzvlərinin cəsarətini artırır. Belə xoş əlamətlərə baxmayaraq köhnə firqə ilə yeni firqə arasındakı münasibətlər düşmənçilik həddinə çatmışdı. Əsərdə hadisələr gərginləşdikcə buna uyğun olaraq obrazların xarakterləri daha aydın açılır, onları təhlil etmək daha da dolğunlaşır. Müəllifin əsərin “Nə üçün bələdiyyə seçkilərində iştirakın əleyhinə çıxırdım?” fəslində Qazinin xarakterindən bəhs etməsi təkcə Qazinin obrazını müəyyənləşdirmək üçün deyil, həm də baş verən hadisələrin və bu hadisələrdə onun rolunu görməyə imkan verir. “Məlum olduğu kimi, Qazi hər il bir yenilik çıxarır, kimsənin ağlına və xəyalına gəlməyən hansısa məsələni ortaya atırdı. Bu ilin yeniliyi də, əvvəla, bələdiyyə seçkilərində qadınların iştirakı, sonra isə seçkilərin ümumi səsvermə əsasında aparılması idi.” (1, s. 268).

Sərbəst firqə hadisəsində olduğu kimi ölkədə baş verən hadisələr heç də həmişə Atatürkün gözlədiyi kimi olmurdu. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, sərbəst firqənin yaradılmasını istəyərkən, Mustafa Kamal belə zənn etmişdi ki, özünün rəhbəri olduğu CXF-nin nüfuzu böyükdür və bələdiyyə seçkilərində otuz faiz seçici yeni firqəyə səs vermiş olsa da, digər hissəsi köhnə firqəni dəstəkləyəcək. Lakin bu belə deyildi. Xalq ilə xalq firqəsi arasındakı bağlılıq qırılmışdı. Xalqı xalq firqəsinə dözməyə vadar edən iki cəhət var idi: birincisi qorxu, ikincisi isə Atatürkə qarşı

minnətdarlıq hissi. Buna görə də Atatürk yeni firqənin yaradılmasını qərara alınca əhali çox sevinmiş, sərbəst firqə az bir vaxtda böyük nüfuza malik olmuşdur. Sərbəst firqəyə inananlar, xüsusən də İzmirdə o qədər çox idi ki, hətta İsmət paşanın rəhbərlik etdiyi hökumət bu firqənin İzmirdə təşkilatlanmasının qarşısını almaq üçün təxribatlardan istifadə edirdi. Xalq firqəsinin tərəfdarları “Anadolu” qəzetində sərbəst firqəni dəstəkləyənləri təhqir etmiş və buna görə də xalq mətbəəyə hücum etmiş, nəticədə polisin atəş açması ilə bir uşaq dünyasını dəyişmişdir. “Qəzetin həmin gün çıxan nömrəsində İzmir xalqı şiddətlə təhqir edilmişdir. Bundan mütəəssir olan xalq mətbəəyə tərəf yollanır və mətbəənin önündə nümayiş keçirir... Mətbəənin içərisində polis nəfərləri xalqı qorxutmaq üçün camaatın üzərinə atəş açmış və atılan güllələrdən biri on dörd yaşında bir məktəbliyi öldürmüşdü... İzdihamin içərisindən bir qoca qucağında gətirdiyi bir uşağı birdən-birə Fəthi bəyin ayaqları altına ataraq:

- Bu da sizə bir qurban. Başqalarını da verərik. Yalnız sən bizi qurtar, - dedi və ağlayaraq Fəthi bəyin ayaqları altına sərdi.” (1, s. 277).

İzmir hadisələri xalqın hökumətdən narazılığını tam aydın göstərirdi. Firqələrarası münasibətlərdə gərginlik çox böyük idi. Lakin bunlara baxmayaraq, Qazi çox sakit görünürdü. O, baş verənlərə qarşı səs çıxarmır, Sərbəst firqəni daha yaxşı təşkilatlanmağa, seçkilərdə iştirak etməyə yönləndirir, baş verən qanunsuzluqları aradan qaldırmağa cəhd göstərmirdi. Fəthi bəylə Nuri bəy ondan bu hadisələrə münasibətini öyrənmək istəyərkən onlara diplomatik cavab verirdi: “Mən iki firqəyə də yardım edəcəyimi demişdim. Görürsünüz ki, siz mənim yardımımıza möhtac deyilsiniz. Xalq sizə tərəf axışır. Yardıma o biri firqə möhtacdır. Mənim cavabımı yardım kimi başa düşün və işinizi davam etdirin. Lazım gələrsə, sizə də yardım göstərəcəyəm.” (1, s. 283). Fəthi bəy və Nuri bəyin özlərini bu cavab qane etmiş kimi göstərdiyini yazan Ə. Ağaoğlu qeyd edir ki, əslində Atatürkün elə ən böyük məharəti də insanlara inam hissi verə bilmək qüdrətidir. O, baş verən çətinlikləri bu üsulla dəf edir, qarşısındakıların özlərini inanmış saydıqları halda o, öz işini görməyə davam edirdi.

Əhməd Ağaoğlu əsərdə Qazini qərribə və başa düşülməsi çətin olan bir insan kimi göstərir. Yazıçının fikrincə, Atatürk Sərbəst firqənin yaradılmasını təklif edərkən ağılına gəlməmişdi ki, xalq yeni firqəyə bu dərəcədə maraq edər. Atatürk yeni firqəni aradan qaldırmaq iqtidarında olduğu halda bunu etmir, qüruruna sığışdırmırdı. Bu hadisələrdə də Qazi mücadilə yolunu seçir. Bunu gören Fəthi bəy Sərbəst firqənin buraxılmasını istəyir. Lakin Qazi yenə öz sakitliyini saxlayır və xarakterinə sadıq qalır. O, müxalif firqəni mücadilə etməyə çağırır. Yeni yaranmış firqənin böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün özünü buraxmasından başqa yolu yox idi. Heç kimin ağılına gəlməzdi ki, Atatürkün ısrarı ilə yaranmış bu firqənin taleyi belə olacaq. Əhməd Ağaoğlu sonadək Qazinin yeni firqə yaratmaq fikrinin səmimiyyətinə inanmışdı.

Sərbəst firqənin bağlanması son nöqtəni qoyan hadisə 15 oktyabr 1930-cu ildə məclisdə qaldırılan məsələ olmuşdur. İclas gecə saat birin yarısına qədər davam etmişdir. Firqənin ləğvi 17 noyabrda xalqa bildirilir. “Firqənin ləğv edilməsinə dair qərarın mətnini tərtib etdik və Fəthi bəylə Nuri bəyi bu mətni Qaziyə təqdim etmək üçün Cankayaya göndərdik. Onlar Qazinin hüsurunda İsmət və Kazım paşalar da daxil olmaqla bütün böyükərin toplandığını görürlər. Fəthi bəy mətni Qaziyə təqdim edir. İsmət paşa firqənin ləğvi ilə bağlı qərardakı bəzi söz və ifadələrə münasibətini bildirir... Beləliklə, 1930-cu il avqustun 8-də təməli qoyulmuş Sərbəst firqə həmin il noyabrın 17-də, yəni heç yüz gün yaşamadan tarixə gömüldü.” (1, s.307).

Əhməd Ağaoğlunun müəllifi olduğu “Sərbəst firqə xatirələri” memuar əsəri aid olduğu janrın çox qiymətli bir nümunəsidir. Bu əsər vasitəsilə demokratiya, insan hüquq və azadlıqları qorunan müstəqil dövlətin quruculuğunda aparılmış mübarizənin nə qədər çətin və keşməkeşli olduğunu görürük. Həmçinin əsərdə dövlət quruculuğu uğrunda həyatlarını qurban vermiş, bu yolu özlərinə məslək seçmiş bir çox insanın şəxsiyyəti ilə tanış oluruq. Bunlardan biri də Atatürkdür. Əsərdə bu qüdrətli şəxsiyyətlərin həyat yolunun qələmə alınması müasir dövrümüz üçün də aktualdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 392 s.

2. Ağaoğlu Əhməd. Altmış yeddi il sonra, “Azərbaycan” jurnalı, 2019, №1, s.36-64
3. Ağaoğlu Əhməd. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri (Atatürkə iki məktub), Bakı: “Çapar” yayınları, 2019, 125 s.

Türkiyə türkcəsində

4. Ağaoğlu Samet. Babamdan hatıralar, Ankara: “Zerbamat” nəşriyat evi, 1940.
5. Ağaoğlu Sürəyya. Bir ömür böylə keçdi, İstanbul: “Ağaoğlu” yayın evi, 1984, 255 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Əhməd Ağaoğlunun sərbəst firqə xatirələri tədqiq edilir. Bu əsər Türkiyədə Sərbəst firqənin yaranmasına həsr edilmişdir. Əhməd Ağaoğlu həmin bu əsər vasitəsilə Mustafa Kamal Atatürkün xarakterini səciyyələndirmiş, onunla bərabər xatirələrində həmin dövrdə İsmət paşa, Kazım paşa, Fəthi bəy obrazlarını da canlandırmışdır. Xatirələrdə firqələrarası mücadilədən bəhs edilir, daha sonra isə Sərbəst firqənin özünü buraxması haqqında məlumat verilir. Və yenə də hadisələrin mərkəzində Mustafa Kamal Atatürk durur və onun obrazının cizgiləri Əhməd bəy Ağaoğlunun qələmindən oxuculara təqdim olunur.

Açar sözlər: *Sərbəst firqə, Xalq firqəsi, bələdiyyə seçkiləri, İzmir hadisələri*

Rəyçi: *prof.V.S.Sultanlı*